

Diyanet İşleri Başkanlığı İhtisas Eğitim Merkezlerinde Okutulan Tefsir Alan Dersleri Üzerine

Şahin Güven

Dr., Haseki Eğitim Merkezi,
sguven71@hotmail.com

Özet

Diyanet İşleri Başkanlığı bünyesinde hizmet veren "Hizmet İçi Eğitim Merkezleri"nin en önemli eğitim-öğretim faaliyetlerinin başında "ihtisas eğitimi" gelmektedir. Toplam altı eğitim merkezinde uygulanmakta olan ihtisas eğitimi programı, İmam-Hatip ve İlahiyat eğitimi almış olan din görevlilerinin otuz ay boyunca dinî ilimler alanında yetkin ve alanına hâkim olarak yetişmelerini hedeflemektedir. Söz konusu eğitimin ilk dokuz ayı Arapça hazırlık bölümünden oluşmaktadır. Bu hazırlık bölümünü başarıyla bitiren kursiyerler, devamındaki ihtisas eğitiminde Kur'an-ı Kerim, Tefsir, Hadis, Fıkıh ve İslam Düşüncesi alanlarında çeşitli dersler işlemektedirler. İşte bu derslerden bir kısmını da "tefsir alan dersleri" oluşturmaktadır. Biz de bu çalışmamızda, kuruluşundan günümüze kadar ihtisas eğitimi kurslarında okutulan dersler içerisinde önemli bir yer tutan "tefsir alan dersleri ve müfredatı"nı genel bir değerlendirmeye tabi tutacağız.

Anahtar Kelimeler: Hizmet içi eğitimi, ihtisas, ihtisas eğitimi, tefsir, tefsir alan dersleri.

It is about Tafsir Lectures which are Trained in Service Training Centers of the Presidency of Religious Affairs

One of the most important duties of "In Service Training Centers", which are trained under The Presidency of Religious Affairs, is the education of "Expertise Education". The Expertise Education Program, which are implemented in totally 6 education centers, are aimed to educate people who are educated for Imam-Hatip and İlahiyat, comprehensively trained in religious science and to be expert in their topics during 30 months. At the first 9 months, the lectures are about Arabic. After this period the students who achieve this lectures, starts to study some lectures about Quran, Tafsir, Hadith, Islamic Law and The Idea of Islam. "Tafsir Lectures" make some of these lectures. In this paper we will study the "Tafsir Lectures and Its Syllabus" from the establishment date till now which has a very big rolled under the expertise education.

Key Words: In Service Training Center, Expertise, Expertise Education, Tafsir, Tafsir Lectures.

Atıf

Şahin Güven, Diyanet İşleri Başkanlığı İhtisas Eğitim Merkezlerinde Okutulan Tefsir Alan Dersleri Üzerine, Marife, Kış, 2011 S. 107-126

Giriş

Toplumu din konusunda aydınlatmakla görevli olan Diyanet İşleri Başkanlığı,¹ çeşitli alanlarda din hizmetlerini yürüten personeline yönelik hizmet içi eğitim kursları ve seminerler düzenlemektedir. Başkanlık teşkilatında görev yapacak nitelikli elemanlar yetiştirmek amacıyla yürütülen eğitim faaliyetlerinden birisi de Başkanlığa bağlı bazı eğitim merkezlerindeki “ihtisas eğitimi” olarak adlandırılan hizmet içi eğitim programıdır.

İhtisas eğitimi veren Eğitim Merkezlerinin ilki İstanbul’da Haseki Külliyesinde açılmıştır.² Buradaki hizmet içi eğitim kursu, Diyanet İşleri Başkanlığı Din İşleri Yüksek Kurulunun 5 Eylül 1975 tarih ve 1842 sayılı kararı ile 20 Ocak 1976’da fiili olarak başlamıştır. Daha sonraki yıllarda sırasıyla Konya,³ Trabzon,⁴ Erzurum,⁵ Kayseri⁶ ve son olarak Rize’de⁷ olmak üzere toplam altı ilimizde bulunan Eğitim Merkezlerinde söz konusu ihtisas eğitimi kursları başlamıştır.

Biz bu çalışmamızda, kuruluşundan günümüze kadar ihtisas eğitimi kurslarında okutulan dersler içerisinde önemli bir yer tutan “tefsir alan dersleri ve müfredatı”nı genel bir değerlendirmeye tabi tutacağız. Süreç içerisinde bu kurslarda okutulan *Klasik Tefsir Metinleri* dersinde okutulması istenen metinlerin seçiminden okutulma şekline, *Kur’ân Meâli* ile *Tefsir Tarihi ve Usulü* derslerinin müfredata eklenmesinden bu derslerin içerik ve uygulama biçimine kadar nasıl bir yöntem takip edildiğini inceleyeceğiz. Bu bağlamda ilgili derslerin gerek içerik gerekse okutulma şekliyle ilgili bazı değerlendirmelerde bulunacağız.

Ancak İhtisas Eğitim Merkezlerinde uygulanan programların hem niteliği hem de niceliği hakkında genel ve kapsamlı bir kanaate sahip olmak ve değerlendirmelerde bulunabilmek için, programı bir bütün olarak ele almak gerekmektedir. Çünkü programın hem yapısı hem de genel amaçları bakımından kendi içinde bir bütünlük arz ettiği görülmektedir. Dolayısıyla *tefsir* derslerinin *hadis*, *fıkıh*, *akâid-kelam*, *belağat* ve *arapça* gibi diğer derslerle birlikte bir uyum ve insicam içinde oldukları gerçeğini sürekli göz önünde bulundurmak gerekir. Bununla birlikte müfredat programının bütün derslerini tek tek ele alıp değerlendirmek, bu maka-

¹ Bkz. Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun, Madde 1.

² 1976 yılında Haseki Külliyesinde başlayan ihtisas eğitimi, 2002-2003 yılında, halen eğitim-öğretim hizmetlerinin yürütüldüğü Pendik’teki şimdiki yerine taşınmış olup “Haseki Eğitim Merkezi” adıyla eğitim-öğretim faaliyetlerine devam etmektedir.

³ 1989 yılında eğitim-öğretim faaliyetlerine başlayan Konya eğitim merkezinin adı “Selçuk Eğitim Merkezi”dir.

⁴ 1994 yılında Trabzon “Akçaabat Darıca Eğitim Merkezi” adıyla eğitim-öğretim faaliyetlerine başlamış olan Eğitim Merkezinin hali hazırdaki adı “Trabzon Eğitim Merkezi”dir.

⁵ 1998 yılında Erzurum “Mehmet Nuri Yılmaz Eğitim Merkezi” adıyla hizmet içi eğitimlerine başlayan Eğitim Merkezi 2000 yılından itibaren ihtisas eğitimi vermeye başlamıştır. Eğitim merkezinin şimdiki adı, “Ömer Nasuhi Bilmen Eğitim Merkezi”dir.

⁶ 2002 yılında eğitim-öğretim faaliyetlerine başlayan eğitim merkezinin adı, “Kayseri Eğitim Merkezi”dir.

⁷ 2009 yılında eğitim-öğretim faaliyetlerine başlayan eğitim merkezinin adı, “Müftü Yusuf Karali Eğitim Merkezi”dir.

lenin hem hedefleri hem de sınırları dışındadır. Dolayısıyla program hakkında kısa bir değerlendirmeden sonra, tefsir alanı dersleriyle ilişkisi bulunduğu durumlarda diğer alan derslerine atıfta bulunulacaktır.

İhtisas eğitimi süresince uygulanması öngörülen program bir bütün olarak değerlendirildiğinde, dîni eğitim alanında İmam-Hatip ve İlahiyat eğitimi almış olup Diyanet İşleri Başkanlığı bünyesinde çeşitli görevlerde bulunan “Din Görevlileri”nin, özellikle de müftü ve vaizlerin, İslâm Dini’nin temel metinlerine ulaşmadaki yeterliklerini oluşturmak ve geliştirmek amacıyla böyle bir program hazırlanmış görülmektedir. Bu nedenle söz konusu program, hem süresi hem de verimliliği bakımından farklı zamanlarda gözden geçirilmiş ve ihtiyaçlar doğrultusunda içeriğinin zenginleştirilmesine çalışılmıştır.

Bu bağlamda tefsir alan dersleri bakımından eğitim merkezlerinde uygulanan ihtisas eğitimi müfredat programını, uygulandıkları zaman dilimini göz önünde bulundurarak üç aşamada ele alıp değerlendirmenin mümkün olduğu kanaatindeyiz:

Birinci aşama, Haseki Eğitim Merkezi’nin ilk kuruluş yılı olan 1976’dan 1999 yılına kadar uygulanan kurs programı içerisindeki tefsir dersleri,

İkinci aşama, 1999- 2007 yılları arasında uygulanan kurs programı içerisindeki tefsir dersleri,

Üçüncü aşama ise 2007 yılından itibaren uygulamaya konan ve halen uygulanmakta olan son programdaki tefsir dersleri.

Şimdi, farklı zamanlarda program üzerinde yapılan değişiklikleri daha yakından görebilmek için bu dönemlerde uygulanan tefsir müfredatının ayrıntılarına geçebiliriz.

1. 1976-1999 Yılları Arasında Uygulanan Program İçerisindeki Tefsir Dersleri

Diyanet İşleri Başkanlığı, kendi bünyesinde çalışan müftü ve vaizlerin mesleki bakımdan daha iyi yetişmelerini sağlamak, verimliliği artırmak ve bu görevlilerin kaynaklara doğrudan başvurma yeterliklerini geliştirerek dîni konularda toplumun ihtiyacına cevap verebilecek mütehassıs elemanları yetiştirmek amacıyla 1975 yılında İstanbul Haseki Eğitim Merkezini açmıştır. Bu eğitim merkezindeki ihtisas eğitiminin, yıllık izinler hariç, kesintisiz olarak iki yıl devam etmesi karara bağlanmıştır.⁸

Buna göre, 5 Eylül 1975 tarihinde başkanlık merkezinde toplanan komisyonun aldığı karar gereği ders programı dört ana dersten oluşmaktadır: *Arapça, Hadis, Tefsir ve Fıkıh*.⁹ Bu derslerin kaç kredi/saat ve dönem işleneceği hususu da ay-

⁸ Bkz. Diyanet İşleri Başkanlığı, Din İşleri Yüksek Kurulu 5 Eylül 1975 tarih ve 1842 sayılı kararı ve 25 Aralık 1975 gün ve 5736 sayılı onayı.

⁹ Ayrıca müfredatta “Türk-İslâm Kültürü ve Medeniyeti” adı altında bir ders ismi daha bulunmaktadır. Ancak bu bir ders değil, çeşitli aralıklarla kursiyerlere verilmesi planlanan seminerler için bir üst başlık niteliğindedir.

rıca belirlenmiştir.¹⁰ Tefsir derslerinde ise iki yıllık kurs süresi boyunca haftada 10 kredi/saat olmak üzere şu iki tefsirin okutulmasına karar verilmiştir:

a) Abdullah b. Ahmed en-Neseî'nin (ö. 710/1310) *Medarikü't-Tenzil ve Hakâiku't-Te'vîl* isimli tefsiri,

b) İsmâil b. Kesîr'in (ö. 774/1373) *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm* isimli eseri.

Bir rivâyet ve bir de dirâyet tefsirinin tercih edildiğini gördüğümüz bu programda, Kur'ân'ın ilk 29 cüzlük kısmının Neseî tefsiri, son cüzünün ise İbn Kesir tefsirinden okutulması benimsenmiştir.¹¹ Buna göre neredeyse kurs süresi boyunca sadece Neseî tefsirinin okunmasının öngörüldüğü programda, dersler işlenirken gerek hoca gerekse kursiyerlerin şu tefsirlere de başvurmaları tavsiye ve teşvik edilmiştir: Zemahşerî'nin (ö. 538/1143) *el-Keşşâf*, Kurtubî'nin (ö. 671/1272) *el-Câmi' li Ahkâmî'l-Kur'ân*, Şevkânî'nin (ö. 1250/1834) *Fethu'l-Kadîr*, Âlûsî'nin (ö. 1270/1854) *Rûhu'l-Meânî* ve Elmalılı Hamdi Yazır'ın (ö. 1942) *Hak Dini Kur'ân Dili* isimli tefsirleri.¹²

Aslında bütün ihtisas eğitimi boyunca sadece bu iki tefsirin okutulması, hatta otuzuncu cüzdeki sûreler hariç Kur'ân surelerinin tamamının Neseî'nin *Medârik*'inden okutulması oldukça dikkat çekicidir. Meselâ Osmanlı medrese geleceğinde genellikle Zemahşerî'nin *el-Keşşâfı* ile Kâdı Beyzâvî'nin (ö. 685/1286) *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl* isimli eserlerinin okutulduğu görülmektedir.¹³ *el-Keşşâf* sahibi Zemahşerî'nin Mûtezilî düşünceye sahip olması,¹⁴ Kâdı Beyzâvî'nin de amelde Şâfi'i mezhebine mensup bir müfessir olması göz önünde bulundurulduğunda,¹⁵ Neseî'nin *el-Medârik*'inin tercih edilmesinin sosyo-kültürel sebeplerle makul olduğu düşünülebilir. Çünkü Neseî, ahkâm âyetlerini Hanefî mezhebinin görüşlerine uygun bir şekilde yorumladığı gibi, kelimî konularla ilgili âyetlerin tefsirinde de genelde Mâtürîdî mezhebinin görüşlerini tercih etmiştir. İşte bu sebeple *Medarik* tefsiri, Ehl-i Sünnet muhitinde daha çok Hanefîler arasında şöhret bulmuştur.¹⁶

¹⁰ Bkz. Din İşleri Yüksek Kurulu 5.09.1975 tarih ve 1842 sayılı kararı.

¹¹ Bkz. a.y.

¹² Bkz. a.y. Ayrıca aynı ders programı içerisinde Arapça derslerinde ikinci üç aylık süreçte haftalık 10 saat olmak üzere "Belâgat" derslerinin okutulmasına karar verilmiştir. Bilindiği üzere Belâgat dersi, hem Kur'ân âyetlerini hem de okutulacak olan tefsir metinlerini anlamada bir alt yapı oluşturması bakımından önemlidir.

¹³ Bkz. Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, İstanbul 1983, s. 80; Atay, "Fatih-Süleymaniye Medreseleri Ders Programları ve İcâzetnâmeler", *Vakıflar Dergisi*, Ankara 1981, XIII, s. 185; Ergün, "Medreselerde Okutulan Dersler ve Ders Kitapları", *AKÜ Anadolu Dil-Tarih Ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, Afyon 1996, s. 2 vd.; Hızlı, "Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Bursa 2008, XVII, sy. 1, s. 35.

¹⁴ Bkz. Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirîn*, I, 279.

¹⁵ Bkz. Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirîn*, I, 195-197.

¹⁶ Bkz. Öztürk, "Medârikü't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl", *DİA*. XXVIII, 292. Kimi Tefsir tarihçilerine göre Neseî tefsiri sadece Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*'ının bir muhtasarı değil, aynı zamanda Kâdı Beyzâvî'nin "Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl" isimli tefsirinin de özetlenmiş halidir. (Bkz. Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirîn*, I, 200-201.)

Ayrıca Nesefî tefsirinin temel kaynağı da Zemahşerî'nin sözü edilen tefsiri- dir. *el-Keşşâf*'tan sayfalarca alıntı yapan müfessir Nesefî, Zemahşerî'nin Mûtezilî düşüncelerini ayıklamış ve yeri geldikçe de bunlara eleştiriler yöneltmiştir. Meselâ alıntılarının fazlalığı sebebiyle Nesefî tefsiri, *el-Keşşâf*'ın itizâlî fikirlerden arındırılmış muhtasarı olduğu şeklinde bir kanaatin oluşmasına da yol açmıştır.¹⁷ Yine bir başka açıdan değerlendirmeye tabi tutacak olursak Nesefî tefsiri, muhtevası itibariyle büyük ölçüde dil ve belagatle ilgili izahlardan oluşmaktadır.¹⁸ İşte bütün bu özelliklerinin yanı sıra *el-Medarik*'in kısa ve özlü bir tefsir olması ve ders kitabı formatına da uygunluğu sebebiyle tercihe şayan olmuş olabilir.

Rivâyet tefsirleri arasında İbn Kesir'in *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm* isimli tefsiri- nin tercih edilmesi de önemlidir. Çünkü bu tefsir, Taberî'nin (ö. 310/923) tefsiri- den sonra rivâyet tefsirleri arasında en çok şöhret bulmuş olanıdır. Yazıldığı gün- den bu tarafa insanların teveccühüne mazhar olmuş bu tefsir, hem okumak hem de alanıyla ilgili bilimsel çalışmalar yapmak isteyenlere kaynaklık etmiştir.¹⁹

Tefsir yöntemi olarak ise şöyle bir yol tutmuştur: Bir âyet ya da âyet grubu- nu alıp öncelikle kısa ve özlü bir şekilde tefsirini yapar. Daha sonra ilgili âyetlerden hareketle, Kur'ân'ın Kur'ân'la tefsiri diyebileceğimiz âyeti âyetle tefsir etme yoluna gider. Son olarak da ilgili âyetlerin tefsiri sadedinde Hz. Peygamber, sahabe ve tâbi- înden (bazen de daha sonraki âlimlerden) gelen tefsir rivâyetlerine yer verir. Bu arada ilgili rivâyetleri cerh ve tadile tabi tutarak kendi değerlendirmelerini ve ter- cihlerini de dile getirir.²⁰

Neticede sadece tefsir metinleri –hatta yalnızca iki tefsirin metni- okunmak üzere hazırlanan bu programı, ihtisas eğitim merkezleri 1999 yılına kadar uygula- mışlardır. Bu programda, Kur'ân'ın tamamının tefsir metinleri üzerinden okunup anlaşılması hedeflendiği için ayrıca “Kur'ân-ı Kerim Meâli” gibi bir derse ihtiyaç olmadığı düşünülebilir. Ancak Tefsir Tarihi ve Usûlü'ne dair bir dersin olmaması, pekâlâ bir eksiklik olarak görülebilir. Bununla birlikte dersi okutan hocanın metin- den hareketle ve yeri geldikçe Tefsir Tarihi ve Usûlü konularına temas etmesi ve gerekli bilgileri vermesi de imkân ve ihtimal dâhilindedir.

Söz konusu eğitim merkezlerinde eğitim gören kursiyerlerin büyük bir ço- ğunluğu başlangıçta Yüksek İslâm Enstitüleri'nden mezun olurken, daha sonra bu- raların İlahiyat Fakültelerine dönüşmesi neticesinde, buralarda ihtisas kursu eği- timi almak isteyen din görevlilerinin büyük bir bölümü İlahiyat Fakültesi mezunla- rı olmuştur. Bu arada kursiyerlerin büyük bir bölümünün Arapça altyapılarında eksikliklerin olduğu gözlemlenmiş ve değişen şartlar da göz önünde bulundurula- rak hem programda bazı değişikliklere gidilmesi hem de “Arapça Hazırlık Bölü- mü”nün programa eklenmesi düşüncesi oluşmuştur.

¹⁷ Bkz. Öztürk, *a.g.m.* XXVIII, 292.

¹⁸ Bkz. Öztürk, *a.g.m.* XXVIII, 292.

¹⁹ Bkz. Zehebî, *et-Tefsîr ve'n-Müfessirûn*, I, 163; Demirci, *Tefsîr Tarihi*, s. 154.

²⁰ Bkz. İbn Kesir, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, I, 3–5; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, I, 163–164.

Bu bağlamda, Başkanlığın 05.10.1999 gün ve 523 sayılı onayı ile eğitim merkezlerindeki ihtisas kurslarında uygulanan ders müfredatının gözden geçirilmesi, daha verimli hale gelmesi ve gerektiğinde yeni dersler ilave edilmesi için bir komisyon oluşturulmuştur.

2. 1999–2007 Yılları Arasında Uygulanan Programdaki Tefsir Dersleri

İlgili onay gereği 07–08 Ekim 1999 tarihlerinde toplanan söz konusu komisyon, daha önceleri iki yıl olan hizmet içi eğitimi süresinin ilk 9 ayı hazırlık, sonraki 21 ayı da ihtisas olmak üzere toplam 30 aya çıkarılmasını kararlaştırmıştır. Ayrıca programa hem yeni dersler eklemiş, hem de daha önceki programda olan bazı derslerin içeriğinde kısmi değişiklikler yapmıştır. Bu değişikliklerin Tefsir alanıyla ilgili olanına bakıldığında şunlar görülmektedir:

a) 2002 yılında hazırlık bölümü müfredatı yeniden düzenlenmiş ve hazırlık bölümünün ikinci ve üçüncü dönemlerine “Kur’ân-ı Kerim Meâl Çalışması” adı altında bir ders eklenmiştir. Bu derste Kur’ân’ın orijinal metni esas alınarak baştan sona kadar tercüme edilmesi ve kursiyerlerin Kur’ân’ın muhtevası hakkında özlü bilgiler edinmeleri amaçlanmıştır. Buna göre hazırlık bölümünün ikinci döneminde haftalık 9 kredi/saat ve üçüncü döneminde de haftalık 10 kredi/saat olarak işlenmesi öngörülen programda, Kur’ân’ın baştan sona meâl olarak okunup bitirilmesi kararlaştırılmıştır.²¹ Bir başka ifadeyle bu program, Kur’ân’ın tamamının altı aylık bir süre içerisinde yoğun ve hızlı bir okumaya tabi tutulmasını öngörmektedir.

b) Önceki programda otuzuncu cüzdeki sûreler İbn Kesir tefsirinden diğer sûreler ise sadece Nesefî tefsirinden okutulmakta idi. Yani ihtisas eğitimindeki bütün tefsir okumaları neredeyse Nesefî tefsirini okumaktan ibaretti. Yeni düzenlemede ise yine Nesefî tefsiri esas alınmış, ancak bunun yanında Zemahşerî’nin *el-Keşşâfı*, Râzî’nin (ö. 606/1210) *Mefâtihu’l-Gayb*’ı, Kadı Beyzâvî’nin *Envâru’t-Tenzîl*’i, Kurtubî’nin *el-Câmi’ li-Ahkâmî’l-Kur’ân*’ı, İbn Kesir’in *Tefsîru’l-Kur’ân*’ı, Celâleddîn el-Mahallî (ö. 864/1459) ve Celâleddîn es-Suyûtî’nin (ö. 911/1505) *Tefsîru’l-Celâleyn*’i ile Alûsî’nin *Rûhu’l-Meânî*’sinden de bazı sûrelerin okutulmasına karar verilmiştir.

Buna göre ihtisas bölümünün birinci dönemi hariç, diğer bütün dönemlerinde yine Nesefî tefsirinin okutulması, okunacak yerlerin tespitini de ilgili dersin hocasının yapması benimsenmiştir. Nesefî tefsirinin dışında Zemahşerî’nin tefsirinden *Kehf* sûresi, Fahreddîn er-Râzî’nin tefsirinden de *Enfâl ve Tevbe* sûreleri, Kadı Beyzâvî tefsirinden *Nûr ve Ahzâb* sûreleri, Kurtubî’nin tefsirinden *Nisâ* sûresi, İbn Kesir tefsirinden *Yâsin, Fetih ve Hucurat* sûreleri, Celaleyn tefsirinden *otuzuncu cüzün* tamamı ve Alûsî’nin tefsirinden de *Lokman* sûresinin okutulması kararlaştırılmıştır.²²

²¹ Bkz. DİB. Din Eğitimi Başkanlığı Program Geliştirme Şubesi Müdürlüğü, *Hizmet İçi İhtisas Kursu Hazırlık Bölümü Müfredatı*, s. 12–16, Ankara 2002.

²² 07–08 Ekim 1999 Tarihinde toplanan komisyon kararları.

Bu yeni düzenleme ile kursiyerlerin, öncelikle hazırlık döneminde Kur'ân Meâli dersiyse, detaylara girmeden özlü bir Kur'ân kültürüne sahip olmaları, daha sonra ihtisas bölümünde ise İslâm tarihi içerisinde farklı dönem ve şartlarda yazılan tefsir metinlerini okumaları ve bu tefsirlerin dil ve üslubuna aşinalık kazanmaları hedeflenmiştir. Bu dönemde okutulması benimsenen tefsir metinlerinin hem çeşitliliği hem de sayıca fazlalığı dikkat çekmektedir. Neticede 1999 yılında uygulamaya konan bu program, 2007 yılına kadar devam etmiştir.

3. 2007 Yılından İtibaren Uygulanmakta Olan Programdaki Tefsir Dersleri

Eğitim merkezlerinde halen uygulanmakta olan program ise, 2005 yılından başlamak üzere iki yıl boyunca süren program geliştirme çalışmaları neticesinde şekillenmiş ve şimdiki şeklini almıştır. Bu program geliştirme çalışmalarına Din Eğitimi Dairesi Başkanlığı'nın öncülüğünde bazı Din İşleri Yüksek Kurulu Üyeleri, çeşitli İlahiyat Fakülteleri'nden kimi öğretim üyeleri ve programın uygulayıcıları konumundaki ihtisas eğitim merkezlerinde görevli idareci ve bazı eğitim görevlileri iştirak etmiş ve programın şekillenmesine katkıda bulunmuşlardır.

İhtisas Eğitim Merkezlerinde 2007 yılından itibaren uygulanmakta olan²³ bu program şu beş temel alandan oluşmaktadır:

Kur'ân-ı Kerim (Kur'ân-ı Kerim'i Güzel Okuma),

Tefsir (Tarih ve Usul, Klasik Metinler, Meâl),

Hadis (Tarih ve Usul, Klasik Metinler, Hadis Kaynakları ve Hadis Araştırma Teknikleri, Tahlil ve Tenkid, Anlama ve Yorum, Hz. Peygamber ve Örnekliği),

Fıkıh (Giriş, Usul, Klasik Metinler, Makasid Teorisi, Genel ve Özel Kaideler, Mukayeseli Metinler, Feraiz, Güncel Problemler, Müdellel İlmihal, Fetva Usulü),

İslâm Düşüncesi ve Din Eğitimi (Eleştirel Düşünce, Akaid-Kelam, Ahlâk ve Tasavvuf, Yaygın Din Eğitiminde İletişim ve Rehberlik).

Bu programda tefsir alanı üç ayrı dersten oluşmaktadır: *Tefsir: Tarih ve Usul*, *Kur'ân Meâli* ve *Klasik Tefsir Metinleri*. Bu derslerin okutulduğu dönem ve haftalık kredi/saatlerini de tablo halinde şu şekilde gösterebiliriz:

²³ İlgili programın 2007 yılından itibaren uygulanması sürecinde kimi değişiklikler yapılmış ve 2009 yılında, şu anda uygulanmakta olan son şeklini almıştır.

DÖNEM	I.DÖNEM	II.DÖNEM	III.DÖNEM	IV.DÖNEM	V.DÖNEM	VI. DÖNEM
DERSLER VE KREDİLERİ	Kur'ân Meâli I 12x2=24	Kur'ân Meâli II 12x4=48	Kur'ân Meâli III 12x3=36	Kur'ân Meâli IV 12x3=36	Kur'ân Meâli V 12x3=36	Kur'ân Meâli VI 12x3=36
	Tefsir: Tarih ve Usul 12x4=48					
	Tefsir: Klasik Metin I 12x2=24	Tefsir: Klasik Metin II 12x3=36	Tefsir: Klasik Metin III 12x3=36	Tefsir: Klasik Metin IV 12x3=36	Tefsir: Klasik Metin V 12x3=36	Tefsir: Klasik Metin VI 12x3=36

3.1 Tefsir: Tarih ve Usul

Bu programa “Tefsir: Tarih ve Usul” adı altında yeni bir ders eklenmiştir. Aslında böyle bir dersin okutulmasına ihtiyacın olduğu, tefsir alan dersi hocaları tarafından uzun süredir dile getirilmekteydi. Yenilenen programda yer alan bu dersin, hem tefsir tarihine dair bazı meseleleri hem de Kur’ân’ı anlama ve yorumlamada gerekli bilgileri içermesi bakımından bir boşluğu doldurduğu kuşkusuzdur. Zira programda “Hadis Usulü” ve “Fıkıh Usulü” gibi derslerin bulunmasına karşılık “Tefsir Usulü” dersinin bulunmaması zaten bir eksiklikti.

İhtisas döneminin ilk üç aylık döneminde haftalık dört kredi/saat olarak okutulması öngörülen bu dersin içeriği ana başlıklar halinde şu şekilde düzenlenmiştir:

Tefsir Tarihi ve Usulüne Giriş,

Tefsir Tarihi ve Yönelişler,

Ulûmu'l-Kur'ân Konuları.

Giriş bölümünde Tefsir ilminin temel kavramları olan *tefsir*, *te'vil*, *tercüme*, *meâl* vb. kavramlar; bu ilim dalının *hadis*, *fıkıh*, *kelâm* gibi değer İslâmî ilim dallarıyla ilişkisi; tefsirin kaynakları ile yararlandığı diğer bilimler; “Tefsir Usulü” ve “Ulûmu'l-Kur'ân”ın tanımı ile kaynakları hakkında genel bilgilerin işlenmesi hedeflenmiştir.

Daha sonra tefsir tarihi konularına geçilerek Hz. Peygamber döneminden başlamak üzere, Sahâbe ve Tâbiîn dönemi tefsir hareketlerinden bahsedildikten sonra tedvin dönemi çalışmaları ele alınmaktadır. Tedvin dönemi tefsir çalışmalarını da hem kaynak hem de kullandıkları yöntem bakımından iki ana başlık altında incelemeyi öngören program, rivâyet ve dirâyet tefsirleri ve yöntemleri hakkında genel bilgilerin yanında bu yönelişlerin artı ve eksilerini de tartışmayı hedeflemek-

tedir. Daha sonra tefsirdeki şu yönelişler üzerinde durulmaktadır: *Bilimsel tefsir yönelişi, felsefî tefsir yönelişi, sosyo-politik tefsir yönelişi, konulu-tematik tefsir yönelişi ve tarihsel-tenkitçi tefsir yönelişi.*

Son olarak Kur’ân ilimlerinden kıraat, esbab-ı nüzul, mekkî-medenî, nâsih-mensuh, muhkem-müteşâbih, vücuh ve nezair, mübhematü'l-Kur’ân, müşkilü'l-Kur’ân ve i’câzü'l-Kur’ân konularının işlenmesi öngörülmektedir.

Bu dersin içerdiği konulara daha yakından bakıldığında “kitap merkezli” bir okumadan ziyade, “konu merkezli” bir okumayı hedeflediği görülmektedir. Bu sebeple programda önerilen kaynakların fazlalığı da dikkat çekmektedir.²⁴ Böylece hem dersin hocasının hem de kursiyerlerin derse hazırlanırken farklı kaynaklara müracaat etmeleri gerekmektedir.

Özellikle son dönemlerde ilim dünyasında tartışılan ve genel olarak “tefsir problemleri” diyebileceğimiz kimi konuların bu ders ortamında gündeme taşınıp tartışılabilmesi için ilmî makalelerden istifade edilmesinin, bu dersten istifadeyi artıracığı ve bilgilerin güncele taşınması açısından önemli bir zemin oluşturacağını düşünmekteyiz.

Bu bağlamda, tefsir yönelişleri arasından bilimsel tefsir yönelişi, felsefî tefsir yönelişi, sosyo-politik tefsir yönelişi, konulu-tematik tefsir yönelişi ve tarihsel-tenkitçi tefsir yönelişinin seçilmesinin anlamlı olduğunu düşünüyoruz. Çünkü bu yönelişlerin her ne kadar geçmiş dönemlerle bir ilgisi ve bağı olsa da daha çok 20 ve 21. yüzyıl İslâm dünyasındaki fikri akımların tefsir ilmine birer yansıması olarak kabul edilmesi daha uygun düşmektedir. Aynı şekilde “nâsih ve mensuh” ile “muhkem ve müteşâbih” gibi konuların, hem kadim kültürümüzdeki yerini anlama hem de günümüz ilim dünyasındaki tartışmaları gündeme getirip değerlendirme açısından Tefsir Tarihi ve Usûlü dersinin önemli bir zemin hazırladığı görülmektedir.

Bu dersin üç aylık bir dönem içerisinde ve haftalık 4 kredi/saat uygulanması sebebiyle, hem tefsir tarihi hem de usulüne dair konuların kursiyerler tarafından tam olarak özümsemediği gözlemlenmektedir. Ayrıca bir taraftan konuların çeşitliliği diğer taraftan da kaynakların fazlalığı sebebiyle yoğun bir literatür okumasına giren kursiyerlerin konuları anlama ve analiz etmede zorlandığı görülmektedir. Bu sebeple, müfredatta bu derse ayrılan sürenin aynı kalmasıyla birlikte, ikişer kredi/saat olarak iki döneme yayılması ve ilk dönemde tefsir tarihine, ikinci dönemde de tefsir usulüne dair konuların işlenmesinin daha faydalı olacağı kanaatindeyiz. Böylece kursiyerin konuları daha iyi özümsemesi için gerekli zaman sağlanmış olacaktır.

3.2 Kur’ân Meâli

İlk kez 2002 yılında programdaki yerini alan “Kur’ân-ı Kerim Meâli” dersinin, hazırlık bölümünün iki ve üçüncü dönemlerinde okutulması benimsenmiştir.

²⁴ Bkz. *İhtisas Eğitimi Programı*, s. 22–23.

İkinci dönemde haftalık 9 kredi/saat ve üçüncü dönemde de 10 kredi/saat olarak okutulması planlanan derste, kursiyerlerin hem Arapça seviyelerini geliştirmek için bir uygulama alanı hem de ihtisas eğitimine başlamadan önce Kur'ân'ın muhtevası hakkında genel bilgilere sahip olmaları hedeflenmekteydi. Ancak 2007 yılında uygulamaya konulan programda bu dersin yeri değiştirilerek ihtisas bölümüne alınmıştır. Buna göre ihtisas bölümünün birinci döneminde haftalık 2 kredi/saat, ikinci döneminde haftalık 4 kredi/saat ve üçüncü dönemden başlamak üzere altıncı döneme kadar her dönemde haftalık 3 kredi/saat okutulmasına karar verilmiştir.

Neticede ihtisas eğitimi süresince devam eden bu derste kursiyerlerin çeşitli meâllerden yararlanmaları teşvik edilmekte, kendilerinin meâl yapabilme becerilerini geliştirmeleri sağlanmakta ve okuyup meâlini verdikleri âyetleri de güncel hayatla irtibatlandırılmaları yönünde adımlar atılmaktadır. Böylece "Kur'ân Meâli" dersleriyle Kur'ân'ın tamamını hızlı bir okumaya tabi tutmak suretiyle kursiyerlerde zengin bir "Kur'ân Kültürü" oluşturmak hedeflenmiştir.²⁵

Eğitim merkezlerindeki meâl okumalarında çoğu zaman birbirinden farklı uygulamaların olduğu görülmektedir. Dersin içeriği ve uygulanması, o derse giren hocanın ilgi alanına göre farklılık kazanabilmektedir. Meselâ kimi hocaya göre bu ders, kursiyerlerin sahip oldukları Arapça gramer bilgilerini Kur'ân üzerinde tatbik ederek pekiştirmelerini sağlayan bir 'araç'tır. Dolayısıyla ders büyük ölçüde metin tahlili ve 'râb uygulamaları şeklinde işlenmektedir. Bir başka hocaya göre bu ders, 'Arapça bir metin' olan Kur'ân'ın dilimize tercümesinden ibarettir. Dolayısıyla ders büyük ölçüde 'metin tercümesi/çeviri' dersi formatında işlenmektedir.²⁶ Diğer bir uygulama şekli de bu dersin tam bir tefsir dersi olarak uygulanmasıdır. Dolayısıyla her bir âyet hakkında hangi müfessirin neler söylediği hakkında uzun uzun tahliller yapılmaktadır. Bu durumda da programda öngörülen müfredat, belirlenen zaman diliminde bitirilememektedir.

Aslında meâl dersi bu uygulamaların hepsini de içermektedir. Zira Arapça bir metin olması itibarıyla Kur'ân, kendisinde metin tahlillerinin yapılacağı gâyet elverişli bir alandır. Yine Kur'ân Arapça bir Kitap olduğu için mutlaka kursiyerin sahip olduğu hedef dil Türkçeye tercüme edilmelidir.²⁷ Son olarak Kur'ân, âyetlerinin anlaşılması ve yorumlanması üzerine yüzlerce tefsirin yazıldığı 'kaynak metin'dir. Dolayısıyla anlaşılabilirliği için tefsir ve izaha ihtiyaç vardır. Kaldı ki meâl dediğimiz şey de, aslında 'özlü tefsir'den başka nedir ki!

Kanaatimizce meâl dersi bu üç farklı uygulamayı da kapsayacak bir format ve içerikte işlenmelidir. Fakat bu üç uygulama şeklinden birisini hem tek başına hâkim unsur kılmamak hem de birini diğerlerine feda etmemek şartıyla! Bir başka

²⁵ Bkz. *İhtisas Eğitimi Programı*, s. 21.

²⁶ Tercüme-Meâl ilişkisinin boyutları için bkz. Bilen, "Tercüme ve Meâl Farklı mı? 'Kur'ân Meâli' Üzerine Bir İnceleme", *Kur'ân Meâlleri Sempozyumu*, 24-26 Nisan 2003, I, s. 175-177.

²⁷ Tercüme problemleri ve meâllerle ilgili geniş bilgi için bkz. Eroğlu, "Tercüme Problemleri ve Meâller", *Kur'ân Meâlleri Sempozyumu*, 24-26 Nisan 2003-İzmir, I, s. 74 vd.

şekilde ifade etmek gerekirse, anlamın açığa çıkması ya da farklılaşmasına doğru dan etkisinin olduğu durumlarda gerekli sarf-nahiv tahlillerine mutlaka girilmelidir. Yine anlamın muhatabın zihninde oluşabilmesi için âyet(ler)in, kırık (ya da kelime kelime verilen parçacı) meâli yerine, çeviri kurallarına uyararak düzgün bir Türkçe ile tercüme edilmesi gerekmektedir.²⁸ Son olarak farklı anlamalara konu olabilecek ve gerekli açıklamalar yapılmadığı takdirde yanlış anlaşılacak, -hatta belki de kursiyer tarafından hiç anlaşılmayacak- âyetlerle ilgili tefsiri bilgilerin verilmesi de bir zorunluluk olarak karşımıza çıkmaktadır. İşte bütün bunları bir dengede tutarak itidal ölçüleri çerçevesinde uygulamaya çalışmak, meâl dersinin okutulmasıyla ilgili programda belirlenen amaca daha uygun düşmektedir.

Bu bağlamda Türkçe Kur'ân çevirilerinin ülkemizdeki Kur'ân kültürünü geliştirme ve dindarlığın inşasındaki rolünü göz ardı etmeksizin,²⁹ mevcut meâllerin dilbilim,³⁰ kaynak dil,³¹ hedef dil³² ve çeviri kuramı³³ bakımından ciddi bir eleştiriye ihtiyacı olduğunu da belirtmek gerekir. Bu sebeple meâl dersi işlenirken kursiyerlerin gerektiğinde farklı müelliflerin meâllerine müracaat etmeleri istenerek çeviri hatalarını görmeleri sağlanmalıdır.

3.3 Klasik Tefsir Metinleri

Klasikler, geçmişten günümüze ulaşmış ve alanında meşhur olmuş eserlerdir. Her ilim dalının kendine has bazı klasik eserleri vardır. Bu kitaplar, bir kez okumak için değil, kendilerine sürekli müracaat edilecek temel eserlerdir.

Bilindiği üzere ilk nazil olmaya başladığı günden bugüne kadar Kur'ân'ın yüzlerce tefsiri yapılmıştır. Bu tefsirler arasından öyleleri vardır ki İslâm toplumu bu eserleri hüsn-ü kabulle karşılamış ve bunları tefsir alanında kendilerine müracaat edilecek temel eserler olarak kabul etmiştir. İşte kursiyerlerin ihtisas eğitimi boyunca okuyacakları klasik tefsir metinleri, bu tür eserler arasından seçilmiştir.

"Klasik Tefsir Metinleri" dersinin, ihtisas bölümünün ilk döneminde haftalık 2 kredi/saat ve diğer beş dönem boyunca da haftalık 3 kredi/saat olarak okutul-

²⁸ Bkz. Cilacı, "Tercüme Teknikleri Açısından Meâllere Genel Bir Bakış", *Kur'ân Meâlleri Sempozyumu*, 24-26 Nisan 2003-İzmir, I, s. 26.

²⁹ Bkz. Karşlı, "Dindarlığımızın İnşasında Kur'ân Meallerinin Rolü", *Diyanet İlmî Dergi*, 2011, sy. 47, s. 32 vd.

³⁰ Bkz. Durmus, "Dilbilim Açısından Meallere Eleştirel Bir Yaklaşım", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 2010, X, sy. 1, s. 12-34; Aydın, "Kur'ân Meâllerinde İ'rab Bağlamındaki Tercüme Problemleri", *Kur'ân Mealleri Sempozyumu -Eleştiriler ve Öneriler-*, 24-26 Nisan 2003, I, s. 289-304.

³¹ Bkz. Arslan, "Türkçe Kur'ân Meâllerinde Kaynak Dilin Egemenliği Sorunu (Halil Altuntaş ve Muzaffer Şahin Örneği)", *Kur'ân Mealleri Sempozyumu -Eleştiriler ve Öneriler-*, 24-26 Nisan 2003, İzmir, I, s. 476-482.

³² Bkz. Yıldırım, "Türkçe'nin İmkânlarını Kullanma Yönünden Kur'ân Meâlleri Hakkında Bir Değerlendirme", *Kur'ân Mealleri Sempozyumu -Eleştiriler ve Öneriler-*, 24-26 Nisan 2003, II, s. 326-341; Arslan, "Türkçe Kur'an-ı Kerim Meallerinde Hedef Dilin Önemi", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2003, sy. 8, s. 28-42.

³³ Bkz. Koç, "Çeviri ve Kur'ân'ın Türkçe Çevirileri", *Bilgi Vakfı II. Kur'ân Sempozyumu (4-5 Kasım 1995)*, s. 241-252; Özsoy, *Çeviri Kuramı Açısından Kur'ân Çevirisi Sorunu*, *Bilgi Vakfı II. Kur'ân Sempozyumu (4-5 Kasım 1995)*, s. 256-266.

ması kararlaştırılmıştır.³⁴ Halen uygulanmakta olan bu programda klasik tefsir metinleri dersinde daha önce okutulmakta olan tefsir metinleri daha da çeşitlendirilmiştir. İlk uygulanan programda Neseî ve İbn Kesîr tefsirlerinden ilgili yerler okunurken, 1999 yılında değişen programda bu tefsirlere ek olarak Celâleyn, Zemahşerî, Kâdı Beyzâvî, Kurtubî, Râzî ve Alûsî'nin tefsirlerinden de bazı surelerin tefsirlerinin okutulmasına karar verilmişti. Bu son programda ise okutulacak tefsirler ve yerleri şu şekilde tespit edilmiştir:

Mukâtil b. Süleyman (150/767)'ın "*Tefsir-i Kebir*" isimli eserinden *Tâhâ* sûresinin tefsiri

İbn Cerîr et-Taberî (310/922)'nin "*Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*" isimli tefsirinden *Necm* sûresinin tefsiri

Mâtürîdî (333/944)'nin "*Te'vîlâtü Ehli's-Sünne*" isimli tefsirinin *Mukaddimesi*, *Fatiha* sûresi ve *Bakara* sûresinin 1-42. âyetlerinin tefsiri

Tûsî (460/1068)'nin "*et-Tıbyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*" adlı tefsirinden *Ahzâb* sûresinin 21-48. âyetlerinin tefsiri

Zemahşerî (538/1143)'nin "*el-Keşşâf*"ın *Mukaddimesi* ile *Râhmân* ve *Kiyâme* sûrelerinin tefsiri

Fahreddîn er-Râzî (604/1207)'nin "*Mefâtihu'l-Gayb*"ından *Nahl* sûresinin 65-90. âyetleri ile *Kehf* sûresinin 83-110. âyetlerinin tefsiri

Beyzâvî (685/1286)'nin "*Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*" isimli tefsirinden *Meryem* ve *Hûd* sûrelerinin tefsiri

Neseî (710/1310)'nin "*Medâriku't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl*" isimli eserinden *Mâide* sûresinin tefsiri

İbn Kesîr (774/1372)'in "*Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*" isimli tefsirinden *Bakara* suresinin 275-286. âyetleri ile *Âl-i İmrân* sûresinin 1-115. âyetlerinin tefsiri

Âlûsî (1270/1854)'nin "*Rûhu'l-Meânî*" isimli tefsirinden *Lokman* sûresinin tefsiri

Muhammed Abduh (1323/1905)'un "*Tefsîru'l-Menar*" isimli eserinin *mukaddimesi*

Seyyid Kutub (1386/1966)'un "*Fî Zilâli'l-Kur'ân*" isimli tefsirinden *Hâkka* sûresinin tefsiri

Cemâleddîn Kâsimî (1866-1914)'nin "*Mehâsinü't-Te'vîl*" isimli tefsirinden ders hocasının tercih ettiği bir bölüm okutulacaktır.

Tantâvî Cevherî (1358/1950)'nin "*el-Cevâhir fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Kerîm*" isimli eserinden ders hocasının tercih ettiği bir bölüm okutulacaktır.

Tâhir b. Âşûr (1393/1973)'un "*et-Tahrîr ve't-Tenvîr*"ından *Kasas* sûresinin tefsiri

³⁴ Bkz. *İhtisas Eğitimi Programı*, s. 12.

Mehmed Vehbi Efendi (1861–1949)’nin “*Hülâsatü’l-Beyân fi Tefsîri’l-Kur’ân*” isimli tefsirinden ders hocasının tercih ettiği bir bölüm okutulacaktır.

Elmalılı Hamdi Yazır (1362/1946)’ın “*Hak Dini Kur’ân Dili*” isimli tefsirinin *Mukaddimesi* ile *Fâtihâ* sûresinin tefsiri

Süleyman Ateş (1933-...)’in “*Yüce Kur’ân’ın Çağdaş Tefsiri*” isimli tefsirinden ders hocasının tercih ettiği bir bölüm okutulacaktır.³⁵

Bu programda klasik tefsir metinleriyle ilgili şu değişiklikleri/yenilikleri görmekteyiz:

a) Tefsirlerin okutulmasında kronolojik sıra gözetilmiştir. Bu sıralama, tefsirin tedvin döneminden itibaren İslâm tarihinin değişik dönemlerinde oluşan tefsir birikimini kursiyerlerin kronolojik olarak görmelerini sağlamaktadır. Ayrıca her üç aylık dönemde bu tefsirlerden birbirlerine çağdaş olan müfessirlerin tefsirleri okutulmaktadır. Bu sayede aynı ya da yakın zaman dilimlerinde yaşamış olan müfessirlerin birbirlerinden etkilenip etkilenmedikleri ve yaşadıkları zaman ve mekânın Kur’ân’ı anlama ve yorumlamalarına etkilerinin olup olmadığı daha iyi anlaşılabilir. Ayrıca tefsirleri bu şekilde kronolojik bir sıralamaya tabi tutmak, kanaatimizce müfessirlerinin mezhep ve yönelişlerine göre tasnif etmekten daha objektif ve önyargısız bir bakış açısı sunmaktadır.³⁶

b) İlk programda bir dirâyet tefsiri (Nesefî tefsiri) bir de rivâyet tefsiri (İbn Kesir tefsiri) okutulmakta iken, 1999–2007 yılları arasında uygulanan programda ise okutulması öngörülen tefsirlerin sayısı dokuza çıkarılmıştır. Söz konusu programda seçilen tefsir metninin en yenisi Alusi’nin Rûhu’l-Meânî’si iken, şu anda uygulanmakta olan programda 20. müfessirlerinden Seyyid Kutup, Muhammed Abduh, M. Vehbi Efendi, Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır ve halen yaşamakta olan Süleyman Ateş’in tefsirlerinden metnin okutulması yer almaktadır. Son yüzyıl müfessirlerinden bazı tefsir metninin de bu programda yer almış olması, Kur’ân’ı anlama ve yorumlama ameliyesinin geçmişten günümüze uzanan ve halen devam etmekte olan kesintisiz bir süreç olduğunu ihsas ettirmesi bakımından önemli bir husustur. Bu program sayesinde kursiyerler klasik tefsir metinlerine

³⁵ Bkz. *İhtisas Eğitim Programı*, s. 23–27.

³⁶ Özellikle Ignaz Goldziher’in “İslâm Tefsir Ekolleri” isimli eserinden sonra müfessirleri mezheplerine ve farklı görüşlerine göre tasnif etme eğilimi yaygınlaşmıştır. [Asıl adı *Die Richtungen der Islamischen Kotanauslegung* (Leiden, 1920) olan bu eseri Abdulhalim en-Neccâr, *Mezâhibu’t-Tefsîri’l-İslâmî* (Kahire, 1955) adıyla Arapçaya tercüme ederek yayınlamıştır. Söz konusu Arapça tercüme esas alınarak Türkçeye tercüme edilen bu eserin adı *İslâm Tefsir Ekolleri* (Çev. Mustafa İslamoğlu, İstanbul 1997)’dir]. Goldziher’in bu eserindeki tasnifini büyük ölçüde ictibas edip eserine yansıtan ilim adamı Muhammed Hüseyin Zehebî’dir. Zehebî’nin *et-Tefsîr ve’l-Müfessirîn* (Kahire, 1993) isimli eserindeki bu yeni tasnifini de İsmail Cerrahoğlu’nun *Tefsir Tarihi* (Ankara, 1988) isimli eserinde görmek mümkündür. Klasik tefsir tarihi geleneğindeki “tabakalar” halinde müfessirlerin eserleri kronolojik sıraya göre verilirken, Goldziherin başlattığı bu tefsir tarihi tasnifine şu iki temel eleştirinin yöneltildiğini görmekteyiz: 1. Bu tasnif “tefsir tarihi literatürünün ‘yapısal bütünlüğünü’ yansıtmamakta; ittifak ve irtibat noktalarından ziyade ihtilaf noktalarını öne çıkarmaktadır. 2. Tefsir tarihi literatürünün ‘kronolojik sürekliliğini’ ihmal etmekte”dir. (Geniş bilgi için bkz. Cündioğlu, “Çağdaş Tefsir Tarihi Tasavvurunun Kayıp Halkası”, *İslâmîyât*, II (1999) sy. 4, s. 68 vd.)

dair bilgi sahibi olurken modern tefsir metinleri hakkında da bilgilenmekte ve bu tefsirlerin üslûbuna da aşına olmaktadır.

c) İlk programda seçilen tefsir metinleri Ehl-i Sünnet inancına sahip müfessirlere ait iken 1999–2007 yılları arasında uygulanan programa Mûtezîlî düşünceye sahip bir âlim olan Zemâhşerî'nin “el-Keşşâf” isimli tefsiri de dâhil edilmiştir. Son programda ise bunlara Şîa dünyasının tanınmış müfessirlerinden birisi olan Tûsî'nin “et-Tıbyân fî Tefsîri'l-Kur'ân” isimli tefsiri de eklenmiştir. Bu da farklı mezheplere sahip olan müfessirlerin Kur'ân-ı tefsir ederken kendi mezhebi tercihlerini tefsirlerine ne kadar yansıtıp yansıtmadıklarını tespit ve değerlendirme açısından iyi bir mukayese imkânı sunmaktadır.

d) Son programdaki “Klasik Tefsir Metinleri” dersinde okutulması öngörülen tefsirler arasında Türkçe yazılmış üç tefsirin de bulunması dikkat çekicidir. Bunlar, Mehmed Vehbi Efendi'nin “Hülâsatü'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân”, Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın “Hak Dini Kur'ân Dili” ve Süleyman Ateş'in “Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri” isimli tefsirleridir. Söz konusu müfessirlerin, hem üzerinde yaşadığımız toprakların hem de içinde yaşadığımız kültürün temsilcileri olarak, Kur'ân'ı anlama ve yorumlamaya dair düşünce ve yorum yöntemlerini tefsirlerinde yansıtmaları günümüz ilim adamları açısından büyük önem arz etmektedir. Dolayısıyla kursiyerlerin bu tefsirlerden de istifade etmeleri artı bir değer olarak görülmektedir. Bununla birlikte her bir kursiyerin kendi başına okuyup anlayabileceği türden Türkçe tefsirlerin bir ders formatında okutulmasının, programın hedefleri açısından uygun olup olmadığı hususu gündeme gelmektedir. Dolayısıyla Türkçe tefsirlerin hem içerik hem de yöntemlerine dair bilgilendirmelerin kursiyerlere seminer şeklinde verilmesinin yeterli olacağı kanaatindeyiz.

Halen eğitim merkezlerinde uygulanmakta olan bu programın getirdiği yenilik, zenginlik ve artılarının yanında, uygulama ile ilgili bazı sorunlarının, dolayısıyla eleştiriye açık alanlarının olduğu da gözden kaçmamaktadır. Bu programın içerik ve uygulama şekline yönelik bazı eleştirileri de şu şekilde dile getirebiliriz:

1. Eğitim Merkezlerinde ihtisas eğitimi alan kursiyerler, akademik çalışmalarda olduğu gibi dînî ilimlerin herhangi birisinde ihtisas sahibi olmamaktadırlar. Dolayısıyla herhangi bir branşla ilgili ilmi/akademik bir çalışma yapmamaktadırlar. Zaten bu, ihtisas eğitiminin amaç ve hedefleri arasında da yoktur. Buna göre ihtisas eğitiminin amacı, bu eğitimi almış bir din görevlisinin daha sonra ifa edeceği görevleri esnasında karşılaştığı sorunları kendi çaba ve gayretiyle ana kaynaklara ulaşarak çözmesini sağlamak amaçlıdır. Bunun için de “tam on sekiz ayrı tefsirin üslup ve yöntemini öğrenmesi gerekli midir?” sorusu gündeme gelmektedir. İşlevsellik açısından bu soruya olumlu cevap verebilmek, kanaatimizce mümkün görünmemektedir. Ayrıca sözü edilen tefsirlerden her birisinin üslup ve yönteminin farklı olduğunu söylemek de mümkün değildir. Meselâ Zemâhşeri, Beyzâvî ve Nesefî'nin tefsirlerinden herhangi birisini okuyan ve üslubuna alışan kimse, diğerlerini de rahatlıkla okuyup anlayabilecek bir düzeye gelebilir. Yine müfessir Âlûsî ile Elmalılı Hamdi Yazır'ın tefsirlerinde kullandıkları yöntemler de birbirine çok yakındır. Bu örnekleri daha da artırmak mümkündür.

2. Programa dâhil edilen kimi tefsirlerin yazılış amacı ve yöntemi, ‘ders kitabı’ olmaya elverişli görünmemektedir. İlgili tefsirin ilmi değeri ve kıymeti ayrı bir konu olmakla birlikte, derste okutulması için seçilen metinlerin format olarak derslerde okunabilir ve mütalaa edilebilir olması da büyük önem arz etmektedir. Meselâ tefsirde dirâyet yönteminin temel eserlerinden birisi olarak kabul edilen İmam Mâtürîdî’nin *Te’vîlâtü’l-Kur’ân* isimli tefsiri, takrir veya imlâ yoluyla yazıldığı için metinde çokça hatalar bulunmakta ve takdim tehirlerden kaynaklanan karışıklıklar göze çarpmaktadır.³⁷ Bu sebeple kursiyerin bu metinden istifade etmesi oldukça azalmaktadır.³⁸

3. Daha önce de ifade ettiğimiz gibi bu programda, eğitim süresinin her üç aylık diliminde, her aya bir tefsir düşecek şekilde, üç ayrı tefsirden müfredatta belirtilen bölümlerin okutulması kararlaştırılmıştır. Buna göre her bir tefsirden okunması istenen (yaklaşık 40–50 sayfadan oluşan) tefsir metni için sadece 12 kredi/saatlik bir zaman dilimi ayrılmıştır. Bu süre içerisinde, müfessir, tefsiri ve tefsirdeki yöntemi gibi bilgilerin yanında ilgili tefsir metnini ders içerisinde okuyup müzakere etmenin zaman bakımından mümkün olmadığı görülmektedir.

Aslında bugüne kadar eğitim merkezlerinde okutulan klasik *tefsir, hadis, fıkıh* metnlerinin hep metin tahlili ve takriri yöntemiyle okutulduğu bilinen bir gerçektir. İşte bu sebeple yeni müfredat programındaki hem tefsirlerin çeşitliliği hem de bu tefsirlerden tespit edilen bölümlerin o derse ayrılan zamanda okunup bitirilememesi, hep bir eleştiri konusu olarak gündeme gelmektedir.

Halen uygulanmakta olan programdaki tefsir metnlerinin çeşitliliği ve çokluğu, yeni bir okuma ve ders yapma yöntemini gerekli kılmaktadır. Çünkü geçmişte uygulanan ders işleme yöntemiyle yeni programı işlemek, dersi verimsiz kılmakta ve hatta işlevsiz hale getirmektedir. Belki de bu nedenle olsa gerek ki ilgili programı hazırlayan komisyon, programın giriş kısmında klasik metinlerin okunması ile ilgili bazı ilkeler de belirlemiştir. Aşağıda sıralayacağımız bu ilkelere uyulması durumunda okunan metinlerden daha fazla verim alınmasının mümkün hale geleceği öngörülmektedir.

4. Klasik Metinlerin Okunma Esasları

Eğitim Merkezlerinde klasik metinlerin okunması ile ilgili belirlenen söz konusu ilkeler şunlardır:

Kursiyerler, okunan klasik metni Türkçeye aynen tercüme yapma çabası yerine, ilgili bilim dalının kavram ve ilkelerini anlamaya özendirilmelidir.

Kursiyerlerden, metindeki sebep-sonuç ilişkisi belirlenerek bilgiyi kendi ifade formatlarına çevirmeleri istenmelidir.

³⁷ Geniş bilgi için bkz. Topaloğlu, “Mâtürîdî”, *DİA*, XXVIII, 157–159.

³⁸ Aslında İmam Mâtürîdî’nin tefsirinin başındaki ‘tefsir-te’vil’ ayırımı çok büyük bir önem arz etmektedir. Ancak bu konu “Tefsir Tarihi ve Usûlü” dersinde detaylı bir şekilde işlenirken İmam Mâtürîdî’nin görüşüne de yer verilmektedir.

Kursiyerlerin, metindeki olgu ve düşünceleri ayırt etme becerilerini geliştirmelerine önem verilmelidir.

Kursiyerin okunan metinden çıkarımlarda bulunması sağlanmalıdır.

Aynı konu ile ilgili iki ya da daha fazla kaynaktan alınan bilgiler sentezlenebilmelidir.

Kursiyerler, metindeki sorunun farkına varabilmeli ve tanımlayabilmeli; probleme yönelik ortaya konan düşünceleri değerlendirip yorumlayabilmeli ve kendi bakış açısını geliştirebilmelidir.

Metinde müellifin konuyu ele alışı, kavram ve ilkeleri kullanım tarzı belirlenmelidir.

Kursiyer, metinleri, bilgi edinme yanında, eleştirme, analiz etme ve fikir oluşturmak için okuduğunun farkında olmalıdır.³⁹

Ancak bu ilkelerde belirtilen hususları da gerçekleştirebilmek için klasik tefsir metinleri için ayrılan sürenin hâlâ çok yetersiz olduğu görülmektedir. Çünkü 12 kredi/saatlik bir sürede hem ilgili tefsir ve müellifi hakkında bilgilenecek, hem ilgili tefsir metninin üslubuna alışmak ve hem de yukarıda belirtilen ilkeleri uygulamak yine de mümkün gözükmemektedir. Dolayısıyla bu derste verimliliği artırmak için ya tefsir derslerinin haftalık kredi/saatleri artırılmalı ya da tespit edilen tefsir metinleri azaltılmalıdır. Bu ise, seçilen tefsir metinlerinden bir kısmının kaldırılması şeklinde olabileceği gibi, okunması istenen metinlerin sayfa sayılarının azaltılması şeklinde de olabilir.

5. Tefsir Alan Derslerinin Genel Amaçları ve Öğretim Esasları

Bir programın başarılı olarak uygulanabilmesi ve istenilen verimin alınması için o programdaki derslerin hangi amaç/lar/a yönelik olarak okutulduğunun belirlenmesi gerekmektedir. Hatta bu da yetmemekte, söz konusu amaçları gerçekleştirebilmek için nasıl bir öğretim yönteminin uygulanması gerektiği de açık ve net olarak belirlenmelidir. İşte son programı oluşturan ilgili komisyon, her alana ait derslerin “genel amaçlar”ı ile “öğretim esasları”nı da belirlemiştir.

Tefsir alan derslerinin “genel amaçları”nın şu şekilde belirlendiğini görmekteyiz:⁴⁰

Bu dersi alan kursiyer;

Tefsir ilminin temel kavram ve kaynaklarını tanıır,

Tefsir’in Kur’ân-ı Kerim’i açıklamaya yarayan bir bilim olduğunu kavrar,

Tefsir ilminin tarihi gelişimini açıklar,

Tefsir bilimlerini özellikleri ile açıklar, Tefsir kaynaklarını yapısal özellikleri ile öğrenir,

Tefsir kaynaklarından yararlanır,

³⁹ Bkz. *İhtisas Eğitimi Programı*, s. 11.

⁴⁰ Bkz. *İhtisas Eğitimi Programı*, s. 21.

Klasik tefsir metinlerini okur ve açıklar,
Tefsir tarihi içerisinde tefsir geleneğinin farklı yorumlar ortaya koyduğunun farkında olur,
Tefsir ile diğer İslâm bilimleri ile beşeri bilimler arasındaki ilişkiyi kurar,
Tefsir geleneğinin sunduğu birikimin bugün nasıl anlamlandırılacağını ve yararlı kılınacağını kavrar,
Kur'ân-ı Kerim'in meâlini verebilme becerisine sahip olur,
Çağdaş tefsir çalışmalarını özellikleri ile değerlendirir.

Programda tespit edilen dersler ve içeriklerine baktığımızda, bu derslerin hakkıyla işlenmesi ve uygulanması durumunda her bir kursiyere, yukarıda belirtilen amaçları gerçekleştirme yönünde önemli bir zemin hazırlandığı görülmektedir. İşte bu amaçları gerçekleştirebilmek için tefsir alan derslerinin şu "öğretim esasları" nı uygulaması gerekmektedir:

a) Tefsir alanının kursiyelerde geliştirmeyi hedeflediği özgün ve eleştirel düşünme, kaynakları kullanabilme ve yararlanabilme vb. becerilerini geliştirmek için öğrenme-öğretme sürecinde metin okuma, soru-cevap, grup çalışması, tartışma, araştırma ve sunum gibi yöntem ve teknikler uygulanır.

b) Meâl dersinde kursiyerlerin farklı meâllerden yararlanmaları teşvik edilir.

c) Âyetlerin meâlleri okunduktan sonra öğretici, okunan bölümü kursiyerlerin düşüncelerine açar, onları düşünmeye, soru sormaya ve güncel değerler üretmeye yöneltilir.

d) Kursiyerlere meâl yapabilme ortamları sağlanır.

e) Tefsir alanı ile ilgili tüm konularda kursiyerlerin ön hazırlık yaparak derse gelmeleri sağlanır.

f) Usul konularının işlenişinde Arapça metin yanında Türkçe kaynaklardan yararlanmaları teşvik edilir.

g) Meâl okurken Kur'ân metnindeki benzer ifadeler ve tekrarlar üzerinde az durulur.

h) Klâsik Tefsir metinlerinden tespit edilen kısımlar okunarak tartışılır. Okuma metninin Türkçeye çevrisiyle sınırlı kalınmayıp, metinde konunun takdim edilmiş biçimi anahtar terim ve ifade kalıpları ve konunun ele alınmış şekli üzerinde durulur. Klasik metinde işlenen konunun, yardımcı literatürden de yararlanılarak güncelleştirilmesi, ilgili diğer disiplinler açısından değerlendirilmesi ve metodik çözümlenmelere imkân tanyacak şekilde ele alınması sağlanır.⁴¹

Sonuç

Diyanet İşleri Başkanlığına bağlı altı Eğitim Merkezi'nde halen uygulanmakta olan "İhtisas Eğitimi Programı", alanında büyük bir boşluğu doldurmaktadır.

⁴¹ Bkz. *İhtisas Eğitimi Programı*, s. 21-22.

Özellikle de Müftü ve Vaiz olarak hizmet edecek olan personelin dînî ilimlerde yetkin ve alanına hâkim bir yapıya ulaşması için Başkanlığın bu eğitim-öğretim hizmetlerini yürütmesi, bizzat Diyanet İşleri Başkanlığı'nın hizmet kalitesini artırmaktadır.

İhtisas eğitimi programı, İmam-Hatip ve İlâhiyat eğitimi alan din görevlilerinin içerisinden yazılı ve sözlü olmak üzere iki aşamalı bir sınavdan sonra bu eğitim merkezlerine gelerek 30 ay boyunca dînî ilimlerde uzman olarak yetişmelerini hedeflemektedir. İlk dokuz aylık süreçte Arapça hazırlık bölümünü başarıyla bitiren kursiyer, tefsir, hadis, fıkıh vb. alanlarla ilgili çeşitli dersler almaktadır. Bu derslerden bir kısmını da "tefsir alan dersleri" oluşturmaktadır.

Şüphesiz tefsir, İslâm Dînî'nin temel kaynaklarından ilki olan Kur'ân-ı Kerim'in doğru anlaşılması ve yorumlanması için zemin oluşturan ve diğer İslâmî ilimlere kaynaklık eden bir bilim dalıdır. Bu bakımdan İslâm Dînî'nin anlaşılmasına yönelik geliştirilmiş disiplinler arasında tefsirin önemli bir yeri bulunmaktadır.

İhtisas eğitim programı içerisindeki tefsir temel alanı ise, kursiyerlerin, Kur'ân-ı anlama ve yorumlama becerilerini geliştirmeyi amaçlamaktadır. Bu programın uygulanmaya başlandığı ilk günden itibaren tefsir literatüründen seçilen klasik metinlerin okunmasıyla başlayan süreç, daha sonra meâl dersinin eklenmesiyle devam etmiş, son olarak da tefsir tarihi ve usulüne dair bir ders eklenerek bir bütünlük oluşturulmaya çalışılmıştır.

İlk dönemden bugüne tefsir literatüründen seçilen klasik metinlerin okunmasıyla, tarihi süreçte Kur'ân'ın nasıl yorumlandığıyla ilgili bilgi birikimi oluşturulmaktadır. Kur'ân meâlinin tümüyle gözden geçirilmesiyle ise kursiyerlerde zengin bir "Kur'ân Kültürü"nü oluşturulması hedeflenmektedir. Son olarak "Tefsir: Tarih ve Usul" dersiyle de tefsirin zaman içerisinde geçirdiği devreler ve bu süreçte oluşan anlama ve yorumlama usul ve yöntemleriyle, bu anlama ve yorumlamada müfessirin altyapısını oluşturan "Kur'ân İlimleri"ne dair bilgilerin verilmesi amaçlanmaktadır.

Bir başka perspektiften bakıldığında Meâl dersiyle Kur'ân'ın anlam dünyasına dair bütüncül ama yüzeysel bir bakış gerçekleştirilmektedir. Bununla birlikte tefsirin tedvin dönemine ait ilk ürünlerinden günümüz müfessirlerinin tefsirlerine kadar geniş bir yelpazede Kur'ân'ın anlaşılması ve yorumlanmasına yönelik ilmi çabaları farklı müfessirlerin tefsirlerinden okuma, anlama ve değerlendirme vasıtasıyla, kursiyerlerde "Tefsir melekesi"nin oluşması hedeflenmektedir. Bu arada Ulûmu'l-Kur'ân'a dair bazı ilimlerin içeriğinin bilinip kavranması ile "Günümüz Tefsir Problemleri" olarak niteleyebileceğimiz tefsire ait kimi konuların "Tefsir: Tarih ve Usul" dersinde işlenmesi de kursiyerlerin bu alanla ilgili bilgileri özümseme ve yeri geldiğinde de eleştiriye tabi tutma yeteneğini kazandırması bakımından büyük bir boşluğu doldurmaktadır.

Özellikle klasik tefsir metinlerinin seçimi ve okuma sıralaması ile ilgili programı yeniden düzenlemek şartıyla hedeflenen istifadeyi artıracak bazı hususların olduğu gözlemlenmektedir. Meselâ seçilen tefsir metinlerinin sadece geçmiş dönemleri değil de son yüzyılda yaşamış Muhammed Abduh, Seyyid Kutup –hatta

ülkemin yetiştirdiği Mehmed Vehbi Efendi, Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır ve Süleyman Ateş gibi- müfessirlerin eserlerini de kapsıyor olması; Ehl-i Sünnet ve Mûtezile mezheplerine mensup müfessirlerin yanında Şia'ya mensup bir müfessir olan Tûsî'nin tefsirine de yer verilmesi ve bütün bu metinlerin okutulması esnasında da kronolojik sıranın gözetilmesi gibi hususlar, kanaatimizce son programın artı yönlerini oluşturmaktadır. Bununla birlikte her bir kursiyerin kendi başına okuyup anlayabileceği türden Türkçe tefsirlerin bir ders formatında okutulmasının, programın hedefleri açısından uygun olup olmadığı hususu gündeme gelmektedir. Dolayısıyla Türkçe tefsirlerin hem içerik hem de yöntemlerine dair bilgilendirmelerin kursiyerlere seminer şeklinde verilmesinin yeterli olacağı kanaatindeyiz.

Diğer taraftan, üçer aylık sürelerle toplam altı dönemden oluşan ihtisas eğitimi programı içerisinde yer alan tefsir alan derslerine ayrılan süre ile bu süre içerisinde uygulanacak müfredat programını birlikte değerlendirdiğimizde bir uyumsuzluğun olduğu fark edilmektedir. Çünkü zaman içerisinde okutulacak dersler ve metinler artırılırken bunlara programda ayrılan sürenin sürekli eksildiği görülmektedir. İlk programda sadece klasik tefsir metinleri dersi varken tefsire ayrılan süre haftalık 10 kredi/saattir. İkinci programda bu haftalık 6 kredi/saate düşürülmüştür. Üçüncü programda ise hem "Meâl" dersi hem de "Tefsir: Tarih ve Usul" dersi konmasına rağmen, sadece ilk üç aylık dönemde tefsir alan derslerine ayrılan süre haftalık 8 kredi/saate çıkarılmış, diğer dönemlerde ise 6 kredi/saate kalmıştır. Haftalık 6 kredi/saatin üç saati "Meâl" dersine diğer üç saati de "Klasik Tefsir Metinleri" dersine ayrılmıştır. Oysa 1999 yılında uygulamaya konan ikinci programda tefsir alan dersleri haftalık 6 kredi/saate düşürülmüş olmasına rağmen, müfredata yeni eklenen "Meâl" dersi, ihtisas eğitiminin dokuz aylık hazırlık bölümüne konulmuştu. Dolayısıyla Klasik Tefsir metinleri dersine ayrılan süre ile bu süre içerisinde uygulanması planlanan program arasında bir uyumsuzluğun olduğu gözlemlenmektedir.

Kaynakça

- Arslan, Gıyasettin, "Türkçe Kur'an Meâllerinde Kaynak Dilin Egemenliği Sorunu (Halil Altuntaş ve Muzaffer Şahin Örneği)", *Kur'an Mealleri Sempozyumu -Eleştiriler ve Öneriler-* (24-26 Nisan 2003, İzmir), Ankara 2007, I-II.
- , "Türkçe Kur'an-ı Kerim Meallerinde Hedef Dilin Önemi", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2003, sy. 8.
- Atay, Hüseyin, "Fatih-Süleymaniye Medreseleri Ders Programları ve İcâzetnâmeler", *Vakıflar Dergisi*, XIII, Ankara 1981.
- , *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, İstanbul 1983.
- Aydın, Muhammed, "Kur'an Meâllerinde İ'rab Bağlamındaki Tercüme Problemleri", *Kur'an Mealleri Sempozyumu -Eleştiriler ve Öneriler-* (24-26 Nisan 2003, İzmir), 2007, I-II.
- Bilen, Osman, "Tercüme ve Meâl Farklı mı? 'Kur'ân Meâli' Üzerine Bir İnceleme", *Kur'ân Mealleri Sempozyumu*, (24-26 Nisan 2003-İzmir), Ankara 2007, I-II.
- Cilacı, Osman, "Tercüme Teknikleri Açısından Meâllere Genel Bir Bakış", *Kur'ân Mealleri Sempozyumu*, (24-26 Nisan 2003-İzmir), Ankara, 2007, I-II.
- Cündioğlu, Dücane, "Çağdaş Tefsir Tarihi Tasavvurunun Kayıp Halkası", *İslâmiyât*, Ankara 1999, II, sy. 4.
- Demirci, Muhsin, *Tefsir Tarihi*, İstanbul 2003.

- Durmus, Zülfikar, "Dilbilim Açısından Meallere Eleştirel Bir Yaklaşım", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 2010, X, sy. 1.
- Ergün, Mustafa, "Medreselerde Okutulan Dersler ve Ders Kitapları", *AKÜ Anadolu Dil-Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, Afyon 1996, sy. 1.
- Eroğlu, Ali, "Tercüme Problemleri ve Meâller", *Kur'ân Meâlleri Sempozyumu*, (24-26 Nisan 2003-İzmir), Ankara, 2007, I-II.
- Goldziher, Ignaz, *İslâm Tefsir Ekolleri*, çev. Mustafa İslamoğlu, İstanbul 1997.
- Hızlı, Mefâil, "Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Bursa 2008, XVII, sy. 1.
- Hizmet İçi İhtisas Kursu Hazırlık Bölümü Müfredatı*, DİB. Din Eğitimi Başkanlığı Program Geliştirme Şubesi Müdürlüğü, Ankara 2002.
- İbn Kesir, Ebu'l-Fidâ İsmâil, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, Beyrut 1979.
- İhtisas Eğitimi Programı*, Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara 2007.
- Karslı, "Dindarlığımızın İnşasında Kur'ân Meallerinin Rolü", *Diyanet İlmî Dergi*, Ankara 2011, XLVIII, sy. 47, s. 32 vd.
- Koç, "Çeviri ve Kur'ân'ın Türkçe Çevirileri", *Bilgi Vakfı II. Kur'ân Sempozyumu* (4-5 Kasım 1995), Ankara 1996.
- Özsoy, Çeviri Kuramı Açısından Kur'ân Çevirisi Sorunu, *Bilgi Vakfı II. Kur'ân Sempozyumu* (4-5 Kasım 1995), Ankara 1996.
- Öztürk, Mustafa, "Medârikü't-Tenzil ve Hakâiku't-Te'vîl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, Ankara 2003, XXVIII, 292-293.
- Topaloğlu, Bekir, "Mâtürîdî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, Ankara, 2003, XXVIII, 157-159.
- Zehebî, Muhammed Hüseyin, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, Beyrut ts. I-III.